

הרב חיים דרוקמן

אורותיהם המיוחדים
של המועדים והזמנים לימינו

תמוז • מנחם-אב • אלול • תשרי

הישיבה הגבוהה

אור עציון

שעל יד מרכז ישיבות בני עקיבא

אור עציון ספרי איכות תורניים

המכון התורני ע"ש ר' יצחק וחנה סטרולוביץ'

תוכן העניינים

15	עם הספר.....
19	הקדמת העורך.....
21	ימי "בין המצרים".....
23	למשמעות האבילות על החורבן בימינו.....
31	"בין עֶבֶד אֶל־לֵהִים לֹא־שָׁר לֹא עֲבָדוּ".....
39	התעניות ייהפכו לימים טובים.....
51	ימי הנחמה.....
53	שבע דנחמתא.....
61	התשובה.....
63	חסד התשובה.....
73	תורה ותשובה.....
75	התשובה הראשית - שישוב האדם אל עצמו.....
85	בטחון התשובה.....
91	שמחת התשובה מתוך צערה.....
99	הבריאה מעוררת לתשובה.....
107	נשמה וגוף.....
117	התשובה והעולם.....
127	מהות התשובה.....

137	תשובת הפרט ותשובת הכלל
147	תיקון סדרי החיים הכלכליים
159	זדונות נהפכים לזכויות

הימים הנוראים

165	אמירת ה"סליחות" ומשמעותה
185	קולות השופר
197	ביטול התקיעות בשבת
203	שבת "שובה"
211	ספר יונה ויום הכיפורים

עיון בפרשת העקידה

221	מבוא
227	"וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם"
235	מסירות מוחלטת לעבודת ד'
253	"נאמן עלי אבא"
267	אמיתת הנבואה
275	ההבטחה
283	מסרי העקידה

חג הסוכות

285	ראשון לחשבון עונות
299	ימים נוראים וזמן שמחתנו
309	שמחת חג האסיף
319	שמחת בית השואבה
333	בצל אורה של הסוכה
341	סוכות וארץ ישראל
353	סוכות - חג לאומי או אוניברסאלי?
365	"אני והו הושיעה נא"
375	מצות הקהל וחג הסוכות

תוכן עניינים מפורט

חודשים תמוז - מנחם-אב

- 21 ..... ימי "בין המצרים"
- 23 ..... למשמעות האבילות על החורבן בימינו .
מדוע אנו מתאבלים על חורבן המקדש בימינו? וכי לא השתנה דבר עם תקומתה של מדינת ישראל?! מצבנו שונה לחלוטין ממצבם של אבותינו מלפני אלף שנה, חמש מאות שנה ואפילו שישים וכמה שנים! ואנו, כביכול, ממשיכים באבילות כאילו דבר לא השתנה!
- 31 ..... "בין עבד אֱלֹהִים לְאִשֶׁר לֹא עֲבָדוּ".
מתהלך הנביא ירמיהו כשאש בוערת בעצמותיו, כולו כאב. זעקה נוראה בוקעת מפיו: "עַל מָה אֶבְדָּה הָאָרֶץ?!". לאיש אין תשובה, עד שבא הקדוש ברוך הוא בעצמו וענה: "עַל עֲזָבְכֶם אֶת תּוֹרָתִי" – עזיבת התורה מהווה את השורש לחורבן.
- 39 ..... התעניות ייפכו לימים טובים .
בתשעה באב, יום חורבן מקדשינו, אין אומרים תחנון, כיון שהוא נחשב מועד, יום טוב, חג, כיון שבאותו יום שבו נחרב המקדש – נולד גם המשיח, החלה הגאולה. התקומה חבויה בחורבן עצמו.

- 51 ..... ימי הנחמה
- 53 ..... שבע דנחמתא
- שבע ההפטרות הנקראות לאחר תשעה באב, מכונות: "הפטרות הנחמה", משום שעוסקות בניחום ירושלים וישראל מהחורבן. סדר ההפטרות איננו מקרי, אלא מסודר במלאכת מחשבת, על מנת להעניק לירושלים את נחמתה השלימה.

חודש אלול

- 61 ..... התשובה
- 63 ..... חסד התשובה
- במעשה החטא נגרם נזק עצום לחוטא ולבריאה כולה, זהו פצע, שכביכול אינו ניתן לריפוי! איננו מודעים למתנה הגדולה שקיבלנו מאת בורא עולם. התשובה היא חסד שקשה לאמוד את טובתה וקשה אף יותר לדמיין את חיינו וקיום העולם בלעדיה!
- 73 ..... תורה ותשובה
- התורה והתשובה אינן שתי מצוות נפרדות. מתוך עיון בפרשת "נצבים", נברר מה המשמעות האמיתית של התשובה, ומה היחס בינה לבין התורה כולה.
- 75 ..... התשובה הראשית - שישב האדם אל עצמו
- ידועה בדיחה יהודית עממית המצביעה על שני ימים בלוח השנה היהודי כבעלי דמיון זה לזה: פורים ויום כפורים, שהוא כמו פורים, הצד השווה שבהם: בפורים הצדיקים מתחפשים לרשעים, וביום הכיפורים הרשעים מתחפשים לצדיקים - האמנם כך הדבר?
- 85 ..... בטחון התשובה
- עיקרון התשובה, לפיו ניתן לתקן את אשר עיוותנו, לבטל ולמחוק את חטאינו, וכביכול, לפתוח "דף חדש" - נוסך תחושת שלוה ובטחון. ללא עיקרון זה, תיווצר תחושה של חסר מנוחה, אשר תוביל לכך ש"החיים הרוחניים לא יוכלו להתפתח בעולם".
- 91 ..... שמחת התשובה מתוך צערה
- כשאדם שב בתשובה הוא נפגש עם מעשיו הרעים, הוא מגלה את פרצופו "האמיתי", כביכול, והרי הוא בוש ונכלם מעצמו. מציאות זו מעוררת בו

עצבות נוראה, המעוררת רתיעה מהתשובה. הפתרון למצב זה, הוא בהבנה נכונה של צער התשובה.

99 ..... **הבריאה מעוררת לתשובה.**

במבט ראשון, נראית התשובה כתהליך חיצוני זה, פעולה שאינה תואמת את זרם החיים הטבעי והשוטף. אך ההפך הוא הנכון. מתוך התבוננות בעולם הטבע, נגיע למסקנה כי התשובה היא פעולה טבעית לחלוטין, הקיימת במציאות כולה בצורות שונות ומגוונות.

107 ..... **נשמה וגוף**

כביכול, זוהי התרסקות נוראה עבור הנשמה, לרדת לעולם השפל הזה! וכי לא היה עדיף שהנשמות יישארו במקומן שבעולם העליון וייהנו מזיו השכינה? ובמילים אחרות – מהי מטרת הבריאה כולה, אשר האדם מהווה את מרכזה?

117 ..... **התשובה והעולם**

התשובה היא כוח שהוטבע בבריאה עוד קודם שנברא העולם עצמו. זהו כוח הדוחף את המציאות שלא להסתפק בקיים אלא להתגבר על הכשלונות, הירידות והסיבוכים. התשובה מעוררת אותנו להתעלות, כשיחד איתנו הבריאה כולה מתעלה.

127 ..... **מהות התשובה**

התשובה איננה בדיעבד, ארעית ומקרית, אך ורק כדי להתמודד עם חטאים. התשובה היא כוח קבוע שקיים בבריאה. היא קדמה לעולם, הוטבעה בו על מנת לקדמו, לדחפו קדימה, להעלותו לתכליתו, בהתאם לתוכנית שהתווה הבורא.

137 ..... **תשובת הפרט ותשובת הכלל**

התיקון הפרטי של כל אחד ואחת מאיתנו קשור באופן מהותי עם תיקון העולם כולו. תשובת היחיד – מקדמת את תיקון העולם כולו. דבר זה אפשרי רק מתוך הבנה שהעולם שלנו הוא עולם אחדותי ולא אוסף פרטים.

147 ..... **תיקון סדרי החיים הכלכליים**

כל התפתחות שהיא, ובכל תחום שהוא, אפילו בצד הטכני – מסייעת, בסופו של דבר, להתקדמות הרוחנית של העולם כולו. זהו כוחה של התשובה, הפועלת ודוחפת את העולם לקראת השלמת ייעודו.

159 ..... **זדונות נהפכים לזכויות**

לא רק שהתשובה מוחקת את חטאי העבר, אלא שעל ידי תשובה מאהבה, אפילו הזדונות, אותו עבירות שנעשו מתוך כוונה להרע, הופכים לאדם לזכויות – כיצד ייתכן הדבר?!

חודש תשרי

- 165 ..... הימים הנוראים
- 167 ..... אמירת הסליחות ומשמעותן
- בכל שנה, במהלך הימים הנוראים, נוהגים ישראל להתאסף ולומר "סליחות" באשמורת הבוקר, וממשיכים באמירתם יום-יום עד ליום כיפור. אלו דברים נאמרים בסליחות ומה משמעותם? מה עיקר הסליחות וכיצד הן מהוות כפרה לישראל?
- 185 ..... קולות השופר
- המצוה המיוחדת והמיוחדת את ראש השנה היא מצות התקיעה בשופר. אילו מיני תקיעות תוקעים וכמה? מה משמעותן של התקיעות ומה מטרתן? ומדוע התורה השאירה לנו ללמוד את הלכות התקיעה בראש השנה מתקיעת השופר של יום הכיפורים של שנת היובל?
- 197 ..... ביטול התקיעות בשבת
- כשחל ראש השנה בשבת אין תוקעים בשופר. זוהי גזרת חכמים, במטרה לשמור על קדושת השבת. מכאן אנו למדים שעיקר המצוות הוא הצינוי ולא פעולת המצוה. בנוסף, אי התקיעה מהווה תקיעה גדולה לעניין ערך השבת וערכם של דברי חכמים.
- 203 ..... שבת שובה
- השבת שבין ראש השנה ליום כיפור מכונה: "שבת שובה", הסיבה לכך נעוצה במילים הראשונות של ההפטרה הנקראת באותה שבת. ההפטרה איננה מעלה רק את הקריאה לשוב אל ד', אלא מוסיפה, מלמדת ומדריכה אותנו מהי תשובה ומה משמעותה.
- 211 ..... ספר יונה ויום הכיפורים
- ביום הכיפורים, אנו קורים כהפטרת תפילת המנחה את ספר "יונה". רבים שאלו מדוע נבחר דווקא ספר זה להיקרא ביום הכיפורים. כשנעיין בספר נלמד, שאכן קיים קשר מהותי בין יום הכיפורים לסיפורו של יונה הנביא ותשובת אנשי נינוה.

עיון בפרשת העקידה 221

פרקי "פרשת העקידה", בניגוד לשאר פרקי הספר, מהווים מהלך אחד, ועל כן נכון לקוראם ברצף, כשכל פרק מוסיף רובד לבניין העקידה וערכיה.

מבוא 223

אחד הסיפורים הידועים בתולדות ישראל הוא מעשה עקידת יצחק. בפרקים הבאים יתברר כי העקידה מהווה את תמצית חייה של האומה הישראלית, מראשית ועד אחרית. העקידה היא הבריח התיכון למורשתו הרוחנית של עם ישראל. תשתית הווייתנו מגולמת בפרשת העקידה.

"וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם" 227

הקדוש ברוך הוא ניסה את אברהם אבינו כשציווה עליו לשחוט את בנו. ועל כך יש לתהות – וכי הקדוש ברוך הוא צריך לנסותו כדי לדעת את אשר בלבבו? והרי ד' בוחן כליות ולב!

מסירות מוחלטת לעבודת ד' 235

המסר הראשון שאנו לומדים מניסיון העקידה הוא לידע מה גבול אהבת הא-לוה יתברך ויראתו, כמה היה מוכן אברהם למסור, מתוך אהבתו ונאמנותו כלפי ד'.

"נאמן עלי אבא" 253

על אף שהיו קושיי רבות כנגד ציווי ד' לעקוד את יצחק – אברהם שתק ומילא אחר הציווי. כוחות העקידה גנוזים בתוכנו. כוחות האהבה העל-טבעית, המתבטאים במסירות מוחלטת, קיימים בנו בגניזה חיה, והם מתגלים בכלל ישראל לאורך הדורות.

אמיתת הנבואה 267

המסר השני אותו אנו למדים מהעקידה, הוא בדבר הבטחון המלא שחש הנביא בנבואתו. אברהם לא היה מעלה על דעתו לשחוט את בנו, אילולא היה בטוח לחלוטין שד' הוא שיצוהו על כך.

ההבטחה 275

הבטחתו של הקדוש ברוך הוא לאברהם לאחר מעשה העקידה, כוללת בתוכה שתי אמירות נפרדות, לשתי תקופות שונות ומצבים מיוחדים בתולדות ישראל, כאשר בכל אחד מהם יחס העמים כלפי ישראל יהיה שונה בתכלית.

- 283 ..... **מסרי העקידה**
 אנו, הזוכים לחיות בדור של גאולה, שחזינו בהקמת המדינה, בנצחון ישראל בכל המלחמות ובתהליך קיבוץ הגלויות המופלא – מחוייבים להתעודד ולהוסיף לפעול כדי לקדם את העתיד המזהיר והבטוח – הטבעת חותם האור הישראלי המיוחד על פני המציאות כולה.
- 285 ..... **חג הסוכות**
- 287 ..... **ראשון לחשבון עונות**
 הימים הנוראים אמנם מכפרים לאדם על עוונותיו, כל עוד הוא מגיע אליהם מתוך תשובה אמיתית. ובכל זאת, משהו חסר. תהליך התשובה יושלם רק ביום הראשון של חג הסוכות, הלוא הוא "ראש לחשבון עונות".
- 299 ..... **ימים נוראים וזמן שמחתנו**
 הימים הנוראים הינם ימים מלאי יראה ופחד מאימת הדין, ימים של חשבון נפש. מיד לאחריהם מגיע חג הסוכות, "זמן שמחתנו", ימים של שמחה. כביכול, החיבור בין שני החגים הללו אינו מתאים כלל! מה משמעות הסמיכות ביניהם?
- 309 ..... **שמחת חג האסיף**
 חג הסוכות הוא גם "חג האסיף" ומוגדר כ"זמן שמחתנו". ובאמת, קיים קשר מהותי בין שני הדברים הללו, כיון שאין מדובר רק על האסיף מן השדה. הכל נאסף בחג הסוכות, מה שמעורר לשמחה גדולה ונישאה.
- 319 ..... **שמחת בית השואבה**
 שמחת חג הסוכות באה לידי ביטוי עיקרי בשמחת "בית השואבה" שנעשתה סביב מצות ניסוך המים. בשל מה מצוה זו מלווה בשמחה רבה כל כך? והלוא היא אפילו אינה מופיעה בתורה במפורש? ובנוסף – מה לה ולחג הסוכות?
- 333 ..... **בעל אורה של הסוכה**
 כשנסקור את מצוות התורה נגלה, כי לרוב, אין התורה מציינת את טעמן של מצוותיה. מצות סוכה היא אחת המצוות היחידות, אשר התורה מזכירה את טעמה, ייתכן כי יש לכך משמעות הלכתית ומהותית.
- 341 ..... **סוכות וארץ ישראל**
 בין חג הסוכות לארץ ישראל קיים קשר מיוחד, קשר מהותי. קשר זה בא לידי ביטוי בכמה מובנים – בגדר המצוה, בשמחה המלווה אליה, ובעצם המהות של שתי המצוות הללו.

- 353 ..... סוכות - חג לאומי או אוניברסאלי? .....
- לחג הסוכות יש שני פנים סותרים, כביכול. מחד, פן לאומי ייחודי לישראל. הסוכות שייכות רק לבני ישראל ואין לזר חלק בהן. מאידך, לעתיד לבוא, עתידה האנושות כולה לחוג את סוכות במקדש – כיצד שני הפנים מתיישבים זה עם זה?
- 365 ..... "אני והו הושיעה נא" .....
- פרט לערבה הכלולה בארבעת המינים, היה לערבה מקום מיוחד בחג הסוכות בבית המקדש. מצוה זו השתמרה בצורה מצומצמת גם לאחר חורבן הבית, והיום היא מכונה בשם "הושענות". מה משמעות מצוה זו ופרטיה?
- 375 ..... מצות הקהל וחג הסוכות .....
- במוצאי שנת השמיטה, בחג הסוכות, ביום שני בחג, נקהלים עם ישראל כולו – אנשים, נשים וטף, אל המקדש, שם קרא המלך לפניהם בתורה. מה כלל טקס זה? אילו פרשיות נקראו בו ומה תכליתו?

עם הספר

מתוך ההקדמה לספר הראשון (כרך: "ניסן, אייר, סיון") בסדרת "לזמן הזה":
"כל חג שנקבע לעם ישראל לדורות, לא נקבע רק כדי שנזכור אירוע מסויים שהתרחש לאבות אבותינו לפני אלפי שנים, אלא שלאירוע זה ישנה משמעות **עבורנו**. אירוע זה מכיל מסרים חשובים ביותר לכל הדורות. הוא נועד להזין את כל הדורות כולם בתוכן הערכי המיוחד שבו.

רבותינו (פסחים קטז, ב) מדגישים ענין זה מפורשות ביחס לפסח: '**בכל דור ודור** חייב אדם לראות את עצמו **כאילו הוא** יצא ממצרים'. אירוע יציאת מצרים איננו רק אירוע שהתרחש לפני אלפי שנים, אלא הוא בעל משמעות לכל הדורות כולם.

כך גם בנוגע לחגים האחרים, הן אלה שמהתורה, והן אלה שנקבעו על ידי חכמים. דברים אלה אמורים לא רק ביחס לחגים, אלא גם ביחס לשאר האירועים שנקבעו לדורות.

הזמנים השונים שנקבעו לדורות הינם אורות נצחיים גדולים, הבאים להאיר את חיינו בגווניהם השונים. לכל זמן זמן שנקבע לדורות ישנם מסרים כלליים לכל דור ודור.

אשרי הדור המשכיל להאזין למסרי הזמנים וכך לקלוט מהם את המסר המיוחד לדור שלו, את ההתייחסות המיוחדת לבעיות המיוחדות של תקופתו.

בספרנו זה השתדלנו להצביע כיצד תוכן האירועים של הימים ההם מאירים, מכוונים ומדריכים **לזמן הזה**".

מגמה זו ממשיכה ומייחדת גם את הספר הזה, השני בסדרת "**לזמן הזה**".

ספר זה מתייחס לחודשים **תמוז**, **מנחם-אב**, **אלול** ו**תשרי**, ומתמקד ברובו בענייני הימים הנוראים וחג הסוכות.

באגרת (אגרות הראי"ה ב, שעה) בה מסביר הרב זצ"ל את מה שיש להדגיש בענייני התשובה בדורנו, הוא קובע:

ואם יבוא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת קץ המגולה¹ ואור הישועה הזרוחה לא יביט - לא יוכל לכוון שום דבר לאמיתתה של תורת אמת.

וישאל השואל: מה הקשר? מדוע הדרכה בתשובה בדורנו תלויה בהכרתנו שאנו חיים בעידן של גאולה, באמונתנו שמדינת ישראל היא ראשית צמיחת גאולתנו?!

מסביר שם הרב זצ"ל: "כי כל זמן מאיר בתכונתו".

עלינו להדריך בתשובה את אלה החיים בזמן הזה. על כן עלינו להכיר בהארה הא-לוהית הגדולה והמיוחדת שהתגלתה בזמן הזה בקץ המגולה של עליה לארץ ובניינה, בתקומת מדינת ישראל ובקיבוץ הגלויות המופלא. מתוך התשובה ה**לאומית** הגדולה בה אנו חיים - יש לעורר לתשובה ה**פרטית** של אורח חיים יהודי על פי הדרכתה של תורה ומצוותיה.

וכדברי הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (משך חכמה, דברים ל, ב):

כי אחרי אשר ישוב אל עמו - בטח ישוב אל א-לוהיו...

ראשיתו של תהליך התשובה הוא השיבה אל העם וערכיו הלאומיים, וסופו - תשובה שלימה לתורה ולמצוותיה².

1 "ואמר רבי אבא: אין לך **קץ מגולה** מזה, שנאמר (יחזקאל לו, ח): 'וְאַתֶּם הִרִי יִשְׂרָאֵל עֲנַפְכֶם תִּתְּנוּ וּפְרִיכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קָרְבוּ לְבוֹא'" (סנהדרין צח, א), מבאר רש"י במקום: "כשתתן ארץ ישראל פירותיה בעין יפה - אז יקרב הקץ, ואין לך **קץ מגולה** מזה". הסימן המובהק ביותר לקץ המגולה הוא התרחשות נבואת יחזקאל, כאשר ישראל ישובו לארצם והארץ, מצדה, תתן פירותיה בעין יפה. הרחבה בנושא זה ניתן למצוא בספרי "קמעא-קמעא, מדינת ישראל - ראשית צמיחת גאולתנו" (שער א, פרק ב). הרחבה בנושא זה, ראה בספרי "קמעא-קמעא, מדינת ישראל - ראשית צמיחת גאולתנו" (שער א, פרק ט).

חג הסוכות מפגיש אותנו עם ארצנו, ארץ חיינו, אשר בה – **ורק בה** – יכול עם ישראל למלא את ייעודו בעולם. רק בעת שעם ישראל כולו, חי בארצו כעם ריבוני – יכולה התורה כולה להתגשם בעולם.

בדורנו זכינו, וחבלי ארץ המהווים את לבה של ארצנו, כשבראשם ירושלים שבין החומות, שבו לידינו במלחמות הישע והפדות, הקרוייה: "מלחמת ששת הימים". זוהי מתנת שמים אדירה שניתנה לנו. עלינו לדבוק בה במסירות נפש ולהתמודד עם כל הנסיונות שעומדים בדרכנו, ולא להיות, חלילה, כפויי טובה לקדוש ברוך הוא שהחזיר לנו את נחלתנו בניסי ניסים. אין להעלות כלל על הדעת אפשרות של העברת חלקים מארצנו הקדושה לנכרים – וקל וחומר שלא לאויבים!

בספרנו מובאת התייחסות גם לימי האבל על החורבן – ובירור משמעותם לימינו. מצד אחד – אנו שמחים על כל מה שזכינו בדורנו ומודים על כך לקדוש ברוך הוא, ומצד שני – אנו אבלים על חוסר השלימות ועל החסר עדיין במציאות שלנו, ובראשה – בית המקדש.

יש ערך לאבל על החסר, שהרי הוא מעורר אותנו לכיסופים להשלמתו, במהרה בימינו.

מתוך האמונה הוודאית בגאולת ישראל, אשר בתהליכה אנו זוכים לחיות, נפקח את עינינו להתבונן בהארה הא־לוהית של המועדים והזמנים האחרים, שמתייחסת במיוחד ל**זמן הזה**.

חיים דרוקמן

א' דר"ח אלול התשע"ג

הקדמת העורך

ספר זה הינו השני בסדרה "לְזִמְן הַזֶּה" – שיעורי רבנו, הרב חיים דרוקמן שליט"א, על המועדים והזמנים. ספרנו כולל את שיעורי רבינו לחדשים **תמוז, מנחם-אב, אלול ותשרי**, והוא עוסק בארבעה נושאים מרכזיים:

א. **"ימי בין המצרים"** – ימי האבילות על חורבן הבית, מי"ז בתמוז ועד ט' באב, ולאחריהם – הפטרות הנחמה.

ב. **נושא התשובה** – הכולל בתוכו גם את "הימים הנוראים" – הלוא הם "עשרת ימי תשובה" – מראש השנה ועד יום הכיפורים.

ג. **פרשת העקידה** – עקידת יצחק, הקשורה באופן מיוחד עם ראש השנה.

ד. **חג הסוכות** – הן כחג העומד בפני עצמו, והן כהשלמה ל"ימים הנוראים".

ספרנו מקיף תקופה מיוחדת, הפותחת בימי אבל על החורבן, ממשיכה לימי חשבון נפש ותיקון המעשים, ומסתיימת בימי שמחה גדולה – תהליך שעובר כל אדם מישראל.

ניתן לראות את כוח התשובה יוצר תפנית מיוחדת בעולמו של האדם הפרטי, בחיי האומה הישראלית ובמציאות הכלל-עולמית, ומשיב את הכל מאבל ומחורבן – לששון ולשמחה!

ברצוני להודות לחברי היקר **אלחנן גיזנברג**, שעמד לצדי במהלך עריכת הספר כולו, וסייע רבות באיסוף החומר.

יהי רצון, שכשם שהחיינו, וקיימנו והגייענו "לְזִמְן הַזֶּה" – כך נזכה במהרה

להוצאת שיעורים נוספים מתורתו של רבנו, בצורה מסודרת ובהירה, על
מנת לזכות את עם ישראל כולו מתורת ארץ ישראל של רבנו.

עומר פדור

אלול התשע"ג

* לשם הבירור, בכל מקום בו נכתב: "הרב זצ"ל" – הכוונה היא למרן, הרב
אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל.

ימי "בין המצרים"

תמו
מנחם
אב

למשמעות האבילות על החורבן בימינו

אבילות ימי בין המצרים

האבילות בימי בין-המצרים משתרעת על פני שלושה שבועות, החל משבעה עשר בתמוז וכלה בתשעה באב. ניתן לעמוד על הדרגתיות בחומרת האבילות בימים אלו:

1. משבעה עשר בתמוז ועד ראש חודש אב.
2. תשעת הימים – מראש חודש אב ועד תשעה בו.
3. השבוע שחל בו תשעה באב (ראה שולחן ערוך, אורח חיים תקנא, ג).
4. תשעה באב עצמו – האבילות החמורה ביותר.

אבילות תשעה באב היא מעין אבילות "שבעה" שיושבים על מת. דוגמה לחומרתה של אבילות תשעה באב אנו מוצאים בדברי השולחן ערוך (אורח חיים תקנט, ו): "אם יש אבל בעיר – הולך בלילה לבית הכנסת וגם ביום, עד שייגמרו הקינות". יהודי היושב "שבעה" על מתו אינו יוצא מפתח ביתו (שם יורה דעה שצג, ב) ובכל זאת יוצא הוא בתשעה באב לבית הכנסת לאמירת קינות! הנימוק לכך מובא במשנה ברורה (סעיף קטן כד):

היינו, אפילו תוך ג' ימים, ואף דשאר אבל אסור לצאת תוך ג' ימים אפילו לבית אבל אחר, הכא כיון דכולם אבלים קיל טפי.

אָבֵל אינו יוצא מביתו אפילו לבית אָבֵל אחר, אך בתשעה באב כולם אבלים ועל כן יוצא האָבֵל מביתו לאמירת קינות. לא רק שאבילות תשעה באב דומה לאבילות על מת, היא אף חמורה ממנה, שהרי גם אסורה באכילה!

מסופר על יהודי גדול שהתבטא, שאינו צם אף פעם, שאלוהו: האם גם בתשעה באב וביום הכיפורים אינך צם? ענה להם: אמרתי שאינני צם אף פעם, אך ביום כפור – מי צריך לאכול?! ובתשעה באב – מי יכול לאכול?! בתוך ההתרוממות וההתעלות של יום הכפורים – מי חושב כלל על אוכל?! ובתוך האבל והכאב הנורא אותו אנו חשים בתשעה באב – איך אפשר להכניס אוכל לפה?!

שורש צרותיהם של ישראל

על מה אנו אבלים בתשעה באב בפרט, ובימי "בין המצרים" בכלל? מהו הכאב הגדול והמזעזע כל כך?

מתאר הגר"א את חורבן ישראל כפטירת אדם (בסוף ביאורו לספרא דצניעותא, ליקוט ט):

כי מעת שחרב הבית יצאה רוחנו, עטרת ראשנו, ונשארנו רק אנחנו, הוא גוף שלה בלא נפש. ויציאה לחוץ-לארץ הוא הקבר. ורימה מסובבת עלינו ואין בידינו להציל – הן הגויים האוכלים בשרנו...

חורבן הבית הוא נטילתה של **נשמת ישראל**. כאשר הנשמה ניטלת נותר רק הגוף. שהותנו בחוץ לארץ היא מציאות של קבר. הגלות היא קבר אחד גדול, קבר שיש בו הרבה רימה. כאשר כך רואים את הגלות, מבינים נכונה את עניינה ותופסים את משמעותו המזעזעת של החורבן.

נטילת הנשמה בחורבן הבית היא השורש לכל הסבל הנורא והייסורים הגדולים שעברו על עמנו בכל הדורות, וכיון שכך – תשעה באב מהווה את שורש צרותיהם של ישראל!

זוהי התשובה לשאלה שיכולה להישאל מבלי בירור: מדוע אנו מייחסים משמעות כה רבה לאירוע אחד בתולדות ישראל? הלוא אירועים רבים עברו עלינו, במצבים קשים היינו, סבל נורא פקד את עמנו, ובכל זאת אנו מתעלמים מכל שעבר עלינו בכל הדורות, אפילו לשואה הנוראה כמעט ואיננו מתייחסים! ואילו את שאירע לפני כאלפיים שנה אנו מנציחים עד עצם היום הזה?!

התשובה לכך היא, שבתשעה באב אנו מזדהים עם צרותיו של כלל ישראל בכל הדורות. האבל בתשעה באב אינו על מאורע אחד שאירע לפני

כאלפיים שנה. ביום זה אנו מזדהים עם כל הצרות והרדיפות, השחיתות והפוגרומים, הסבל והייסורים, ים הדם והדמעות – על כל אלה אנו אבלים בתשעה באב. זהו יום אבל לאומי על כל שאירע לנו, כאשר השורש לכל נעוץ בחורבן ובגלות.

האבילות בימינו

שואלים רבים: האם איננו עומדים כיום במציאות אחרת? האם לא השתנה דבר עם תקומתה של מדינת ישראל וקיבוץ בניה לתוכה?! מצבנו אינו זהה למצבם של ישראל מלפני אלף שנה, חמש מאות שנה ואפילו שישים וכמה שנים! ואנו, כביכול, ממשיכים באבילות כאילו דבר לא קרה!

שאלה מעין זו נשאלה כבר לפני שנים רבות מאוד, והיא מופיעה כבר בתנ"ך. בראשית ימי בית שני, באים יהודים¹ ושואלים, האם בימיהם, שעבודת המקדש מתחדשת וישראל מתחילים להיקבץ ארצה תחת אישור השלטון הנוכרי בארץ – האם עדיין יש צורך להתענות בתשעה באב על חורבן הבית הראשון?

עונה להם הנביא זכריה (זכריה ז, ד-ו):

יְהִי דְבַר ד' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי, לֵאמֹר: אֲמַר אֵל כָּל עַם הָאָרֶץ וְאֵל הַכֹּהֲנִים, לֵאמֹר: כִּי צַמְתֶּם וְסָפוּד בְּחַמְיָשִׁי וּבְשִׁבְעֵי זֶה שְׁבַעִים שָׁנָה הַצּוֹם צַמְתֵּנִי אֲנִי! וְכִי תֹאכְלוּ וְכִי תִשְׁתּוּ – הֲלוֹא אֲתֶם הָאֹכְלִים וְאֲתֶם הַשְׂתִּים!

משיב הנביא בשם ד' בשאלה: האם הצום והתענית היא עבור הקדוש ברוך הוא? וכי תאכלו – האם האכילה היא עבורו?! כשם שהאכילה והשתיה איננה בשביל ד', כך גם הצום איננו עבורו.

ממשיך הנביא ומדריך אותם (שם ח, טז-יט):

אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּ: דְּבַרוּ אִמַת אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ, אֲמַת וּמִשְׁפָּט שְׁלוֹם שְׁפֹטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם. וְאִישׁ אֶת רֵעֵהוּ אֵל תַּחֲשְׁבוּ בְּלִבְבְּכֶם וּשְׁבַעְתֶּם שֶׁקֶר אֵל תִּאָּהְבוּ – כִּי אֵת כָּל אֵלֶּה אֲשֶׁר שְׁנֵאתִי נְאֻם ד'.

יְהִי דְבַר ד' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי, לֵאמֹר: כֹּה אֲמַר ד' צְבָאוֹת: צוֹם הַרְבִּיעִי

1. רש"י (זכריה ז, ב): "אנשים צדיקים היו ושלחו מבבל לקרוביהם שבבית-אל לבא לחלות את פני ד' בירושלים בעדם ולשאול מאת הכהנים להודיעם אם יבכו בחדש אב אחרי אשר חזר הבית להבנות".

וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֶשְׂרִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוָה
לְשָׁשׂוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים - וְהָאֵמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ!

לעתיד לבוא, כשנגיע לגאולה השלימה, ייהפכו הצומות כולם למועדים טובים!² עד אז, אנו נדרשים לתקן דרכינו: "הָאֵמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ, דְּבָרוּ אֵמֶת אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ, אֵמֶת וּמִשְׁפָּט שְׁלוֹם שִׁפְטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם וְאִישׁ אֶת רֵעֵהוּ אֵל תִּחְשְׁבוּ בְּלִבְכֶם".

תשובת הנביא לישראל לפני אלפי שנים, אקטואלית באותה מידה גם לימינו.

אין אנו מתעלמים, חלילה, מכל הטובות שגמל ד' עמנו עד כה. אנו מודים לד' שזכינו לחיות בתהליך הגאולה, אנו מודעים לכל הטוב שהרעיף ד' עלינו. יחד עם זאת - טרם הגענו לגאולה השלימה.

זכינו לקיבוץ גלויות עצום ואנו מודים על כך, יחד עם זאת אנו זוכרים שעדיין רוב העם בגלות. כל מקום מחוץ לארצנו בו ישראל שרויים הוא גלות! ויש לשוב משם הביתה. גם גלויות "שמנות" הן גלות! ומבחינה מסויימת הן גלויות קשות יותר מהאחרות. בגלויות העוני והייסורים רע לאנשים והם מרגישים על בשרם שהם בגלות בעוד שבגלויות ה"שמנות" אנשים אינם חשים בכך, עד שנדמה להם שאין כלל בעיה במצבם.

לא רק המצאות רוב ישראל בגלות מלמדת על העובדה שטרם הגענו לגאולה השלימה, גם המציאות בארץ מצביעה על כך. האם אין דברים רבים הדורשים תיקון?! האם כל המציאות שלנו היא "טלית שכולה תכלת"?! האין עוד בעיות שיש לפתור?!

האבל והצום מעוררים אותנו להבחין גם בחסרונות ומצביעים על ריחוקינו מהשלימות. יתר על כן, האבל והצום מדגישים שבית המקדש חסר לנו! לצערנו, איננו מודעים לחיסרון בית המקדש בחיינו, שהרי מעולם לא טעמנו את טעמה של מציאות בה בית־מקדש קיים.

בית־המקדש - חיים לישראל

במסכת בבא בתרא (ס, ב) מובא מקור קדום המתאר דו־שיח בין קבוצת "פְּרוֹשִׁים" לרבי יהושע, בעקבות חורבן הבית:

2. ראה בהרחבה, במאמר: "התעניות יהפכו לימים טובים", בשער זה.

למשמעות האבילות על החורבן בימינו

כשחרב הבית בשנייה, רבו פרושים בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להם רבי יהושע, אמר להם: בניי! מפני מה אי אתם אוכלים בשר ואין אתם שותים יין?
אמרו לו: נאכל בשר שממנו מקריבים על גבי מזבח, ועכשיו בטל?! נשתה יין שמנסכים על גבי המזבח, ועכשיו בטל?!
אמר להם: אם כן, לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות!
- אפשר בפירות.

פירות לא נאכל, שכבר בטלו ביפורים!

- אפשר בפירות אחרים.

מים לא נשתה, שכבר בטל ניסוך המים!
שתקו.

אמר להן: בניי, בואו ואומר לכם: שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר - שכבר נגזרה גזרה, ולהתאבל יותר מדי אי אפשר - שאין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן רוב ציבור יכולים לעמוד בה.

חורבן המקדש היה אסון כה נורא עד שרבו פרושים בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. רבי יהושע דחק את הפרושים ל"קיר" במטרה למנוע את פרישותם. הוא הביא אותם להבנה כי הליכה בדרכם בעקביות תפגע, בסופו של דבר, בקיומו של עם ישראל. הדאגה לקיומו של עם ישראל באה מתוך אמונה ביעודו ובעתידו הגדול של העם.

מחד, יש לדאוג להמשך קיום העם ולא לגזור גזירות שאי אפשר לעמוד בהן. מאידך, מוכרחים לזכור את החסר לנו. חז"ל יצרו שורת תקנות ומנהגים שמטרתם לשמר את זכר החורבן בישראל, נזכיר מעט מאותן תקנות (שולחן ערוך אורח חיים, סימן תקס):

משחרב בית המקדש, תקנו חכמים שהיו באותו הדור שאין בונים לעולם בנין מסוייד ומכוויר כבנין המלכים, אלא טח ביתו בטיט וסד בסיד ומשייר מקום אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד...
וכשהחתן נושא אשה, לוקח אפר מקלה ונותן בראשו במקום הנחת תפילין. הגה: ויש מקומות שנהגו לשבר כוס בשעת חופה...

אומרים חז"ל במדרש (שיר השירים רבה ד, ו):

"כַּמְגַדְל דְּיִד צְנָאֲרָךְ" (שיר השירים ד, ד) - זה בית המקדש. ולמה מדמהו לצוואר? ומה צוואר זה, אם ניטל אין לאדם חיים - כך

ימי "בין המצרים"

משחרב בית המקדש אין חיים ל"שונאי ישראל" (-הכוונה לישראל, בלשון סגי נהור).

המקדש ועבודתו מבטאים את הקשר החי של ישראל עם אביהם שבשמים – אחר חורבן המקדש איבדנו את חיינו. אם נתאר לאדם מנגינה נפלאה שלא שמעה מעולם – לא יבינה, באותה מידה איננו מבינים את שחסר לנו.

נסכם את הדברים בדבריו הנפלאים של הרב זצ"ל (עולת ראי"ה חלק א, עמוד קיז):

...הקודש והמקדש, וכל עבודתו הקדושה והנהדרה, "כהנים בעבודתם ולויים בדוכנם, וישראל במעמדם", הם מבליטים בשטפי גלים של חיים, אדירים ואמיצים, את הוד חייה הפנימיים של האומה, את דבקות נפשה בא-לוהיה ואהבתה הנערכה, וקשר קודשה לעבודתו, בכל חום החיים ובכל רגשי הלב, הנפש והרוח וכל מפעלי החושים החיצוניים והפנימיים כולם...

אבל אחרי החורבן הגדול אשר נחרבנו, אחרי אשר נשרף בית מאווינו ונוטל כבוד מבית חיינו, אחרי אשר נפזרו עצמינו לפי שאול, וקול החיים הפנימיים החזקים והאמיצים ואומץ הגבורה נדם והושפל, אי אפשר לנו גם לתאר את גודלם ואת עוזם, את פארם ואת הארתם של תפקידי החיים האדירים הקדושים הנאזרים בגבורת קודש של עבודת הקודש והמקדש...

בזכרון החורבן - סוד הגאולה

מטרת האבל והצום היא להזכיר לנו את החסר לנו. יש חשיבות רבה לידיעת החסרונות, ללא מודעות לחסר – אין שאיפה להשלמה. כשאדם מודע למה שחסר לו הוא מצטער עליו, הדבר כואב לו – רק כך ניתן לשמר את הרצון לשוב ולהשתלם, למלא את החסר. זיכרון החורבן הוא איפוא – סוד הגאולה.

ישנו סיפור אודות מלך אירופאי שיצא לסייר עם פמלייתו באחד הלילות. לפתע הגיעו לאוזניו קולות בכי. הלך המלך בעקבות הקולות עד שהגיע לבית כנסת יהודי. אולם בית הכנסת היה אפלולי, ועל רצפתו מצא את הציבור כולו יושב אבל, חפוי ראש ובוכה.

המלך נדהם ושאל לפרש מעשיהם. הללו ענו לו שבצרה גדולה המה, בית

מקדשם חרב! המלך המשיך להתעניין והללו סיפרו לו שהדבר התרחש בארץ ישראל. אך כששמע שאותו חורבן, עליו הם אבלים כל כך, אירע לפני אלף וחמש מאות שנה, נשאר המום וקרא: אנשים הבוכים על משהו שחסר להם במשך זמן רב כל כך – ודאי יזכו להשלמתו!

העובדה שאיננו שוכחים את האסון, על השלכותיו המרובות והחמורות, וממשיכים לשמר את תודעת החורבן, מצביעה על כך שאכפת לנו וכואב לנו, הדבר יקר וחסר לנו – בכך טמונה האמונה שאכן נזכה להשלמה.

”כִּי עֵין בְּעֵין יִרְאוּ”

יחד עם זאת, אנו מודעים גם לכל מה שכבר יש לנו, לכל מה שזכינו בדורות האחרונים. מה שחסר היום, רחוק הוא ממה שהיה חסר לפני למעלה מארבעים שנה, ומה שהיה חסר אז הוא כאין וכאפס ביחס למה שהיה חסר לפני למעלה משישים שנה, ומה שאז היה חסר מתגמד בהשוואה למצבנו לפני מאה ושלשים שנה, והמציאות שהייתה אז איננה מתקרבת למציאות אותה פגש הרמב”ן בעלותו ארצה לפני כשבע מאות וחמישים שנה.

יש צורך גדול להדגיש נקודה זאת. תמיד קל יותר להיצמד לאחת מהגישות הקיצוניות – התעלמות מכל האירועים המשמחים שזכינו להם בתקופתנו, וממילא להמשיך לבכות ולהתאבל על החורבן, כאילו לא נשתנה דבר. ומאידך, לראות בתקומת מדינת ישראל את חזות הכל, את הגאולה השלימה והסופית, וממילא אין צורך כבר באבלות על החורבן. הגישות הקיצוניות הן תמיד קלות יותר, מסר מורכב קשה יותר לתפיסה, אבל האמת מורכבת.

יש להקפיד להביט על שני ההיבטים של המציאות: מחד, השינוי הגדול שאירע בתולדות עם ישראל – ועל כך שמחתינו, ומאידך, כל שחסר לנו עדיין – ועל כך אנו אבלים וכואבים.

”כִּי עֵין בְּעֵין יִרְאוּ בְּשׁוּב ד’ צִיּוֹן” (ישעיהו נב, ח) – יש להתבונן על המציאות בשתי העיניים – בעין אחת לראות את שכבר יש בידינו ובעין השניה את שעדיין חסר לנו. עין אחת שמחה וצוחקת על אשר כבר זכינו, בעוד השניה דומעת על מה שאנו מצפים לו וטרם הגיע עדינו.

ימי "בין המצרים"

בהפטרות "שבת חזון"³ אנו נפגשים עם זעקות ישעיהו הנביא בעניין מצבם הקשה והעכור של עם ישראל, הן מבחינה מוסרית־רוחנית וכתוצאה מכך גם מבחינה מדינית־פיזית. יחד עם זאת, עלינו להעמיד אל מול עינינו את חזון ישעיהו השלם (שם ב, ב-ג):

וְהָיָה בְאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהִיֶה הַר בֵּית דָּ' בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשְׂא מִגְּבְעוֹת וְנִהְרֹוּ אֵלָיו כָּל הַגּוֹזִים. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ: לָכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר דָּ', אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב, וְיִרְנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֻתָיו. כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר דָּ' מִירוּשָׁלַם.

החזון המתואר הוא מציאות לה צריך ליחל. זוהי מציאות שאין ודאית ממנה. ואם נשאל: ריבוננו של עולם! מתי כבר נזכה למציאות זאת? מתי ייבנה המקדש? על כך ניתנת תשובתו של רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי (ה, כז):

כי ירושלים אמנם תבנה - כשיכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף עד שיחוננו אבניה ועפרה.

ירושלים תיבנה כאשר יכספו לה ישראל "תכלית הכוסף" - כאשר כיסופי ישראל לשיבה לארצם יגיעו לשיאם ויבואו לידי ביטוי מעשי - "עד שיחוננו אבניה ועפרה", כפי שנאמר בתהלים (קב, יד-טו):

אַתָּה תִּקְוֶם תִּנְחַם צִיּוֹן - כִּי עַתָּה לְחַנְּנָה, כִּי בָא מוֹעֵד.

כִּי רָצוּ עֲבָדֶיךָ אֶת אֲבִנֶיהָ וְאֶת עֲפָרָה יַחְנְנוּ.

הדברים אמורים ביחס לגאולה בכלל וביחס לבניין המקדש בפרט. כאשר כיסופינו לבית המקדש יגיעו ל"תכלית הכוסף", ויבואו לידי ביטוי, או אז ייבנה המקדש.

מן הראוי להדגיש כי בניין בית המקדש איננו רק הקמת מבנה. כל מהותו של בית המקדש הוא: "וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וְשִׁכְנֹתַי בְּתוֹכְכֶם" (שמות כה, ח) - השראת שכינה בישראל. כאשר כיסופינו לבית המקדש יבואו לידי ביטוי מעשי של בנין הקדושה בעם ישראל - אז ייבנה בית המקדש. הגברת הקדושה בתוכנו היא היסוד האמיתי לבנין בית המקדש.

נתפלל ממעמקי לב שאכן ייבנה בית המקדש במהרה בימינו, אמן!

3. השבת הקודמת לתשעה באב, נקראת על שם המילה הראשונה של הפטרתה: "חזון ישעיהו בן אמוץ..." (ישעיהו א, א).

התשובה

אלול

חסד התשובה

חוטא - מה עונשו?

חודש אלול הינו חודש התשובה, המהווה הכנה לימים הנוראים – החל מראש השנה עד לפיסגה שביום כיפור. בימים אלו אנו עוסקים רבות בנושא התשובה, הן מבחינה עיונית והן מבחינה מעשית.

נפתח ונאמר, כי איננו מודעים מספיק למתנה הגדולה שקיבל המין האנושי, וישראל בראשו, מאת בורא עולם. התשובה הינה חסד שקשה לאמוד את טובתה וקשה אף יותר לדמיין את חיינו וקיום העולם בלעדיה.

ישנו מאמר המובא בכמה מקומות בדברי חז"ל, העוסק בנושא התשובה, אנו נביא את המאמר מהתלמוד הירושלמי (מכות ב, ו):

שאלו לחוכמה: חוטא – מהו עונשו? אמרו להם: "חֲטָאִים תִּתְּרֹךְ רְעָה" (משלי יג, כא).

שאלו לנבואה: חוטא – מהו עונשו? אמרה להן: "הִנָּכַשׁ הַחֲטָאֵת – הִיא תָּמֹת" (יחזקאל יח, ד).

שאלו לקודשא בריך הוא חוטא – מהו עונשו? אמר להן: יעשו תשובה ויתכפר לו.

חז"ל מציגים את שאלת החטא לפני החוכמה והנבואה¹. תשובתם זהה, פחות או יותר: אין מחילה! חטא הוא פתח לרעה ולמוות, ויש צורך בגילוי אלוהי מיוחד המחדש לפנינו מציאות שאינה נתפסת בדרכי החוכמה והנבואה – תשובה. דבר זה כלשעצמו, מבטא, שהתשובה הינה מציאות

1. את תשובת ה"חכמה" אנו מקבלים מספר החוכמה – משלי, ואת תשובת ה"נבואה" אנו מקבלים מאחד מספרי הנבואה – יחזקאל.

מפתיעה שאינה מתקבלת על הדעת. החוכמה, כלומר, השכל האנושי, מתקשה בהבנת התשובה, וגם אצל הנבואה, מה שמעבר לשכל האנושי, העניין קשה מאוד.

מדוע באמת עניין התשובה כה בלתי מתקבל ואינו נתפש, עד כדי כך שיש צורך שהקדוש ברוך הוא, בכבודו ובעצמו, ילמדנו זאת?

הירהור תשובה

נתחיל בקשייה של ה"חוכמה" – השכל האנושי, בהבנת עיקרון התשובה. עושה אדם מעשים נוראים, עובר על חטאים קשים בעזות פנים, וכיצד הוא מכפר על כך? האם עושה מעשים גדולים ומשמעותיים על מנת לתקן ולכפר על פשעיו? כיצד עושה אדם תשובה מספקת?

בכדי לענות לשאלה זו, נעבור לעסוק בדיני קידושין. הדרך הרגילה של איש לקדש אישה היא בכך שמביא לה חפץ שווה פרוטה ואומר לה שמקודשת באמצעותו. חז"ל דנים במקרים שאדם מקדש על תנאי, דהיינו: "הרי את מוקדשת לי על מנת ש..." – אם יתקיים התנאי שמתנה – היא תתקדש לו, ואם לאו – אין שום משמעות למעשהו. לדוגמא: אומר יהודי לאשה שתתקדש לו בתנאי שיקפוץ במקומו חמש פעמים בגובה של מטר – אם יקפוץ רק ארבע פעמים, או שגובה הקפיצות יהיו למטה מהגובה שאמר – אין קידושין!

הגמרא במסכת קידושין (מט, ב) מעלה מקרה מיוחד של קידושי תנאי: "על מנת שאני צדיק – אפילו רשע גמור – מקודשת". ואנו עומדים ותמהים: איה קיום התנאי? והרי הוא רשע גמור! מסבירה הגמרא: "שמא הרהר תשובה בדעתו" – כלומר, עד הרגע שאמר לה שמקודשת לו בתנאי שהוא צדיק גמור, היה באמת רשע גמור, אך ייתכן שבאותו הרגע הרהר תשובה בדעתו – והרי הוא צדיק! רואים אנו, כי די בכך ש"הרהר תשובה בדעתו", ואפילו היה לפני רגע רשע גמור – הריהו עכשיו, לאחר אותו הרהור קל של תשובה – צדיק! דבר זה כה רציני עד כדי כך שאנו מתייחסים לקידושין כתקפים, כאילו התנאי התקיים.²

ריבוננו של עולם! כיצד הרהור קל יכול לכפר על עוונות רבים וקשים

2. אמנם הקידושין תקפים רק בספק, כי אין ודאות ברורה שאכן הרהר תשובה בלבו; אך ניתן ללמוד מכאן שאם בודאי הרהר תשובה – הרי שאלו קידושין ודאיים.

מנשוא?! כיצד יכול הרהור קל להפוך אדם מ"רשע גמור" ל"צדיק"?! כיצד יכולה מחשבה בלבד לבטל מעשים שנעשו? את זה החוכמה אינה מסוגלת לקבל, זה מעבר ליכולתה.

נושא הרהור התשובה איננו ייחודי רק לנושא הקידושין, זהו עיקרון בסיסי בעניין התשובה, כפי שמעיד רבנו הקדוש – רבי יהודה הנשיא (פסיקתא רבתא, מד):

גדול כוחה של תשובה, שכיון שאדם מהרהר בלבו לעשות תשובה – מיד היא עולה; לא עד עשרה מילים, ולא עשרים, ולא עד מאה, אלא עד מהלך חמש מאות שנים³; ולא עד הרקיע הראשון, אלא עד רקיע השביעי; ולא עד רקיע השביעי, אלא שהיא עומדת לפני כסא הכבוד. כן הושע אומר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ד' אֱ-לֹהֶיךָ" (הושע יד, ב).

כשאדם מישראל מהרהר לעשות תשובה, תשובתו מגיעה עד לכסא הכבוד. כך מדייק רבי יהודה הנשיא מדברי הנביא הושע: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל" ואז תשובתו מגיעה "עַד ד' אֱ-לֹהֶיךָ" – עד לכסא הכבוד.

הירהור תשובה הריהו כתשובה! והרהור כזה, מחשבה בלבד, מוחק מעשים! האם הדבר מובן בשכל?! החוכמה אינה מקבלת זאת, וזועקת: "חֲטָאִים תְּרַדֵּף רָעָה!" – הרעה רודפת אחר החוטאים, לא ייתכן שיפטרנו ממנה בקלות שכזו!

ובאמת, לפי ההגיון של החוכמה, יש לתמוה גם על פעולת התשובה. האדם חטא בעבר, עשה את מעשיו הרעים לפני זמן רב, וכעת, בהווה, הוא חוזר בתשובה. האם ניתן להסביר בשכל כיצד מעשה שאדם עושה עכשיו יכול לפעול על דברים שהתרחשו בעבר? הרי זה בלתי הגיוני לחלוטין. אדם אינו מסוגל להשפיע על מה שהיה אתמול, ואת הנעשה אין להשיב!

החטא מזיק למציאות כולה

הנבואה אף היא מתקשה בהבנת התשובה, אולם קושי זה הוא במישור אחר. הנבואה רואה בעיני רוחה את גודל אסונו של החטא. בעיניים רגילות,

3. כדי להבין את משמעות מספר השנים ואיזכור שבעת הרקיעים, נביא את דברי הירושלמי (ברכות ט, א) ההמחיש את המרחק העצום בין שמים לארץ: "מהארץ ועד לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ומרקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ועוביו של רקיע חמש מאות שנה, וכן לכל רקיע ורקיע".

בהסתכלות אנושית פשוטה, איננו מסוגלים להעריך עד כמה נורא הוא החטא. הראייה הרגילה של המציאות איננה חודרת לראות את תוצאותיו של החטא והשפעותיו. אדם חטא, עשה מעשה שלילי, בסך הכל מעשה קטן, לפי ראות עיני האדם. אולם הנביא רואה איזה אסון התרחש ברגע זה. הנביא רואה את ההרס שגורר אחריו החטא. ראשית כל הוא פוגע באדם החוטא, לאחר מכן – הוא פוגע בסביבתו, בעם ישראל כולו, ולבסוף – הוא פוגע גם בעולמות העליונים. מלאכי חבלה נוצרים מהחטא! עד כמה נורא הוא החטא!

האדם הוא תכלית הבריאה ועל כן המציאות כולה קשורה ותלויה בו. כיון שכך, כאשר האדם מתעוות, הריהו מעוות ומזיק לעולם כולו, וכדברי רבי משה חיים לוצאטו (מסילת ישרים א):

ואם תעמיק עוד בעניין תראה, כי העולם נברא לשימוש האדם, אמנם, הנה הוא עומד בשיקול גדול, כי אם האדם נמשך אחר העולם ומתרחק מבוראו הנה הוא מתקלקל ומקלקל העולם עמו, ואם הוא שולט בעצמו ונדבק בבוראו ומשתמש מן העולם רק להיות לו לסיוע לעבוד בוראו, הוא מתעלה והעולם עצמו מתעלה עמו.

כך מציג הרב זצ"ל ("תוספות תשובה" לאורות התשובה, מהדורת "אור-עציון", תוספת ה' – "יסודי התשובה") את התמיהה הגדולה: כיצד חרטה על חטאים מסייעת לתיקונם, שהרי, אדם אפילו איננו מודע כמה נזק גרם למציאות במעשיו הרעים:

...כאשר נתבונן שהחרטה היא ראוייה להיות כל כך גדולה, כל כך עמוקה, וכל כך חודרת לפי העומק של הגריעות, ושל הכיעור וההפסד שהחטא כולל. ומאחר שבדבר ד' מתקיים עולם ומלואו, וחיי כל-חי נחתכים במאמרו, בכח קדושת אור התורה והמצווה, המאיר בעולם, שהם חוקים שחקק אדון כל עולמים בעולמו; ואם כן, העובר וממרה את פי ד', הרי הוא נותן גרעון ומשחית את הדר כל העולמים, ומאבד את זיו החיים כולם...

כדוגמה להרס שיוצר החטא בעולם, נוכל להביא את סיפור המבול, כאשר בני האדם, בחטאייהם, הביאו לאסון כלל-עולמי על המציאות כולה – האם ניתן לתקן את הנזק האדיר הזה באמצעות תשובה בלבד?!

דוגמת המבול הינה דוגמה לנזק שבא לידי ביטוי בצורה מוחשית בעולם,

אמנם, פעמים שהנזק אינו נראה לעין אנוש, אלא רק לעין החוזה למעמקי סתרי המציאות – לעינו של הנביא. הנביא רואה בעיניו עולמות נהרסים ומוחרבים בעקבות חטא זה או אחר – הוא אינו מסוגל לקבל שתשובה קלה יכולה לתקן הכל.

נוכל ללמוד על הזעקה והכאב שיש למציאות בעקבות החטא ממדרש חז"ל (מדרש תהלים עג, ד):

אמר רבי שמעון בשם רבי סימון חסידא: בעולם הזה (-המציאות העכשווית) אדם הולך (-בשבת) ללקוט תאנים – אין התאנה אומרת כלום; אבל לעתיד, אדם הולך ללקוט תאנה בשבת – והיא צווחת ואומרת: "שבת היא!". בעולם הזה אדם הולך ומשמש מיטתו נדה – אין מיטתו מעכבתו, אבל לעתיד, אדם רוצה לילך ואשתו נדה – האבן (-של המיטה) צועקת ואומרת: "נידה היא!".

מגלים לנו חז"ל, כי בעתיד התאנה "תצווח" על חילול השבת, והאבן "תזעק" על שימוש המטה כשהאשה נידה. משמעות הדברים היא, שהחטאים מערערים את יציבות הבריאה כולה, ה"צווחה" וה"זעקה" אלו ביטויים להתקוממות הבריאה כנגד ההרס שהחטא יוצר. והאמת היא, שגם כיום, התאנה "צווחת" והאבן "צועקת", אלא שהיום אוזנינו אטומות משמוע ועינינו אטומות מראות ומלהכיר במשמעות החטא על המציאות. בעתיד "תִּפְקְחָה עֵינֵי עוֹרִים וְאָזְנֵי חֲרָשִׁים תִּפְתַּחְנָה" (ישעיהו לה, ה), נהיה ערים למשמעות מעשינו, כך שנוכל לשמוע את "צווחת" התאנה ו"זעקת" האבן, אך הנביא שומע אותן כבר היום. הנביא שומע את זעקת הבריאה כולה על החטאים שפוגמים קשות בהרמוניה שלה.

ואם כך הוא – האם ישנה תועלת בתשובה?! הנבואה מתקוממת, איננה מסוגלת לתפוס, איננה מוכנה להתפשר: כיצד תיתכן התשובה?! "הַנְּפֹשׁ הַחַטָּאת – היא תָּמוּת!"

בנוסף, יש לבחון את היחס שבין החטא לעונש, אם העונש הוא מחוץ לחטא או שהעונש נובע ישירות מהחטא. ישנם עונשים שהם חיצוניים לחטא. אב שמבקש להעניש את בנו על מעשה חמור שעשה – הרי העונש איננו נובע ישירות מתוך מעשיו של הבן, אלא הוא גורם חיצוני, החלטה של האב ללמד את בנו לקח, שלא יחזור עוד על מעשיו. במקרה כזה, אם יבקש הבן סליחה על מעשיו, יביע חרטה, יבטיח שלא ישוב למעשיו הרעים – ייתכן שהאב ירחם עליו ויבטל את העונש שמגיע לו.

לעומת זאת, ישנם עונשים הנובעים מתוך החטא עצמו. אם אותו הבן, למשל, החליט לקפוץ מחלון שבקומה השנייה, וכתוצאה מכך שבר את ידיו ורגליו, הרי שעונשו – השברים בידיים וברגליים – הוא תוצאה ישירה של החטא. כאן כבר לא תועיל חרטה; ידיו ורגליו השבורות לא יתאחו כתוצאה מבקשת סליחה.

הנביא מתבונן בחטא שנעשה ורואה כיצד העונש הוא תוצאה ישירה של החטא, הנובע במישרין מהמעשה שנעשה. העונש לחוטא איננו חיצוני למעשיו, כי אם תוצאה ישירה של המעשה הרע, ובעשיית המעשה הרע נעוץ כבר העונש שהחל כבר פעולתו.

ממילא מתקשה הנביא: מהי משמעותה של התשובה? כיצד בקשת הסליחה מסוגלת לעצור את עונשו של החוטא?! דומה הוא החוזר בתשובה לאותו בן, שקפץ מחלון ביתו ועתה מבקש סליחה על מעשיו, שוודאי אין בכוחה לרפא את מכותיו!

החוכמה והנבואה מתקשות להבין את עניין התשובה. והנה, אחרי הכל בא הקדוש ברוך הוא ואומר: החוטא – יעשה תשובה ויתכפר לו. אף שאינכם מבינים זאת, למרות שהדבר נוגד את ההגיון של החוכמה והנבואה גם יחד, וישנן קושיות רבות על כך – ישנה תשובה! היא קיימת ופועלת! יעשה תשובה ויתכפר לו. הרהור תשובה אחד – והכל יימחק⁴.

איזו מתנת חסד היא התשובה! איזו מתנת שמים אדירה קיבל האדם! אחרי כל מה שעשה – יש בידו את האפשרות לפתוח דף חדש, דף חלק, למחוק את הכל, לנקות מעל עצמו את כל הלכלוך והזהמה, את כל הכיעור ולהתחיל מחדש. האין זו מתנה בלתי רגילה?! האם יעלה על הדעת שלא נשתמש במתנה זו?

תשובה ממקור החסד

התשובה היא ממקור החסד. בעולם הדין – אין תשובה. מצד הדין – אין מקום לתשובה, זכות זו אינה קיימת. רק בבחינת "לפנים משורת הדין" יש

4. אנו מוצאים בתנ"ך את התמיהה הגדולה על התשובה (יחזקאל לג, יד-יז): "צבאמרי לרשע: מות תמות! ושָׁב מִחַטָּאתוֹ וְעָשָׂה מִשְׁפָּט וְצָדָקָה. חֵבֶל יִשִּׁיב רֶשַׁע גְּזֵלָה יִשְׁלַם בְּחֻקֹּת הַחַיִּים הַלֵּךְ לְבִלְתִּי עֲשׂוֹת עוֹל – חַיּוֹ יִחְיֶה לֹא יָמוּת. כָּל חַטָּאתָיו אֲשֶׁר חָטָא לֹא תִזְכְּרֶנָּה לוֹ, מִשְׁפָּט וְצָדָקָה עָשָׂה – חַיּוֹ יִחְיֶה. וְאָמְרוּ בְּנֵי עַמְךָ לֹא יִתְּנֶן דֶּרֶךְ ד'! וְהִמָּה דֶרֶךְ לֹא יִתְּנֶן..."

מקום לדבר על תשובה. כך פותח רבנו יונה החסיד את ספרו הגדול "שערי תשובה":

מן הטובות אשר היטיב ד' יתברך עם ברואיו, כי הכין להם הדרך לעלות מתוך פחת מעשיהם ולנוס מפח פשעיהם, לחשוך נפשם מני שחת ולהשיב מעליהם אפן. ולימדם והזהירם לשוב אליו כי יחטאו לו, לרוב טובו ויושרו, כי הוא ידע יצרם, שנאמר: "טוֹב וַיִּשֶׁר ד', עַל כֵּן יוֹרֵה חַטָּאִים בְּדֶרֶךְ" (תהלים כה, ח). ואם הרבו לפשוע ולמרוד, ובגד בוגדים בגדו - לא סגר בעדם דלתי תשובה, שנאמר: "שׁוּבוּ לַאֲשֶׁר הָעַמִּיקוּ סִרְהָ" (ישעיהו לא, ו), ונאמר: "שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבְבִים, אֲרַפֶּה מְשׁוּבְתֵיכֶם" (ירמיה ג, כב).

התשובה היא מהטובות שנתן ד' יתברך לברואיו, ממקור החסד התורה, בפרשת נצבים, הסמוכה תמיד לראש השנה, אומרת (דברים ל, טז):

רָאה נִתְּתִי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הָרָע... הַעֲדֹתִי בָכֶם הַיּוֹם אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ, הַחַיִּים וְהַמָּוֶת נִתְּתִי לְפָנֶיךָ, הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה, וּבַחֲרַתְּ בַחַיִּים.

אומר הקדוש ברוך הוא: הבחירה בידך! יתירה מזאת: הקדוש ברוך הוא ממליץ: היה חכם - בחר בחיים! והנה האדם בחר בהפך החיים, בהפך הברכה, לא שמע לעצה האלוהית; ואף על פי כן הוא זוכה בהצלה - היא התשובה, שהכל נמחק והאדם זוכה לשוב לחיים אמיתיים, וכמשלם של רבותינו ז"ל (במדבר רבה יז, ו):

משל לאחד מושלך לתוך המים. הושיט הקברניט את החבל, ואמר לו: "תפוש חבל זה בידך, ואל תניחוו, שאם תניחוו - אין לך חיים!".

זאת ההזדמנות שלך! זאת הצלתך! אם תעזוב את החבל - חייך אבודים. איזה אדם שפוי יעזוב את החבל?! כל אדם יאחז בחבל בעשר אצבעותיו כיון שחיייו תלויים בחבל זה. והנמשל:

כך אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: כל זמן שאתם מדובקין במצות: "וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בְּד' אֱלֹהֵיכֶם - חַיִּים כָּלְכֶם הַיּוֹם" (דברים ד, ד).

האדם נמצא בעולם הזה בתוך ים⁵, ים של חומר, הוא אפוף כולו בעולם חומרי. הוא עלול לטבוע בחומריותו של העולם. והקברניט מושיט לו חבל – אלו המה התורה והמצוות. הוא מורה לו: כל עוד שאתה אוחז בחבל זה בידך – לא תטבע, אלא תחיה חיים אמיתיים.

והאדם עזב את החבל, הוא עזב את התורה והמצוות, ולמעשה הוא אמור לטבוע. אף על פי כן מתייצב הקברניט שנית לידו, ומגיש לו חגורת הצלה, כדי שלא יטבע למרות מעשיו. למרות שכבר נזרק אל המים, למרות שעזב את החבל – ניתנת לו האפשרות לעלות בחזרה אל הספינה. פלאי פלאים! זהו חסד אדיר, חסד שאין כמוהו!

לא בשמים היא!

עוד אומרת התורה בפרשת ניצבים (דברים כט, יא-יד):

פִּי הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֶנְכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם - לֹא נִפְלֶאת הוּא מִמֶּךָ,
וְלֹא רִחֲקָה הוּא:

לֹא בַשָּׁמַיִם הוּא, לֹאמֹר: מִי יַעֲלֶה לָנוּ הַשָּׁמַיְמָה וַיִּקְחֶה לָנוּ,
וַיִּשְׁמַעֲנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה?!

וְלֹא מֵעֵבֶר לַיָּם הוּא, לֹאמֹר: מִי יַעֲבֹר לָנוּ אֶל עֵבֶר הַיָּם וַיִּקְחֶה לָנוּ,
וַיִּשְׁמַעֲנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה?!

פִּי קְרוֹב אֵלַיךְ הַדָּבָר מֵאֵד - בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשׂוֹת!

מבאר הרמב"ן במקום, ש"הַמִּצְוָה הַזֹּאת", עליה מדבר הכתוב, היא מצות התשובה. התשובה לא נפלאה ממך, היא לא בשמים ואפילו לא מעבר לים; היא תלויה אך ורק בך. היא נמצאת בידך – בפִּיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשׂוֹת.

מוסיף רש"י, על פי הגמרא במסכת עירובין (נה, א):

"לֹא בַשָּׁמַיִם הוּא" - שאילו הייתה בשמים היית צריך לעלות אחריה...

5. רבי יצחק אברבנאל (משמיע ישועה יד, ב): "כבר נודע בדברי הנביאים והמליצים כולם שהעולם הזה נקרא ים זועף...".
של"ה (יומא, דרך חיים תוכחת מוסר): "עוד המשיל משלים (ספר חרדים תשובה, ד): העולם הזה ים סוער. צריך לדמות האדם בדעתו, כאילו הוא שט, ירים ראשו למעלה ליוצרו, ויהיה פן יכנסו בפיו המים הזדונים, וישמור מן הגלים הבאים לטורדו, ואם לאו, דמו בראשו".

לכאורה כוונת התורה היא אחרת, שהרי התורה ביקשה להסביר שהתשובה איננה רחוקה מהאדם, ולא מוטל עליו לעלות לשמים בשביל להשיגה; ובכל זאת מדויקים חז"ל, מתוך עיון ודקדוק בפשטו של הכתוב, כי אם התשובה הייתה בשמים היינו צריכים להתאמץ ולעלות השמימה כדי לקחתה. אילו ביקשה התורה ללמד רק את קירבתה של התשובה אל האדם, הייתה מקצרת ואומרת: "לא בשמים היא, ולא מעבר לים היא". אבל התורה הוסיפה דברים ופירטה: "לא בַּשָּׁמַיִם הוּא, לְאֹמֵר: מִי יַעֲלֶה לָנוּ הַשָּׁמַיִם וְיִקְחֶהָ לָנוּ... – חז"ל שומעים כאן עומק נוסף: אכן, לא בשמים היא; אך הטענה שכביכול היה מוטל עלינו לטפס אל השמים היא שרירה וקיימת; ואילו הייתה התשובה נמצאת שם – היה עלינו לעלות עד אליה על מנת להשיגה, ובדומה לכך, כמובן, אילו הייתה גם מעבר לים.

נדמיין לעצמנו אדם חולה, לא עלינו, במחלה קשה מאוד, שסיכוייו להירפא ממנה קלושים ביותר. וכשכבר כמעט אפסה כל תקווה, הוא שמע שמועה, שאולי אי שם בעולם, ישנו סיכוי קטן לרפא את מחלתו. עד כמה יתאמץ החולה להגיע לאותו המקום! הוא יוציא הון תועפות, ישקע בחובות, ילווה כספים, יחפש תרומות – הכל רק בשביל לאפשר לעצמו להגיע אל אותו המקום בשביל להבריא.

והאמת היא, שמחלה גופנית איננה יותר חמורה ומסוכנת מאשר מחלה רוחנית! החטא הוא מחלה קשה, פגיעה אנושה בבריאותו האמיתית של האדם. עד כמה מוטל על האדם להתאמץ, לעשות מעשים על-אנושיים, להשקיע כל שביכולתו בשביל להינצל, בשביל לעצור את ההידרדרות שלו!

והנה, למרות זאת, אומרת התורה לחוטא: לא, אינך צריך לטרוח בכלל! קרוב אליך הדבר מאוד! לא ניפלאות היא ממך, לא רחוקה, לא בשמים, לא מעבר לים – כי קרוב אליך הדבר מאוד. התשובה ממש בידך! האם לא תשתמש בה?! אינך צריך לחפש תרופה הנמצאת מעבר לים, אפילו אינך צריך לילך לבית מרקחת, היא נמצאת תחת ידך, פתח את המגרה, הקדוש ברוך הוא הושיט לך את תרופת התשובה על מגש של כסף.

התשובה הינה מציאות בלתי מתקבלת על הדעת, הן בדעת החוכמה, השכל האנושי, והן בדעת הנבואה. התשובה היא חגורת הצלה ששולח אלינו קברניטו של עולם, למרות שלא הקשבנו לקולו, למרות שנטשנו

התשובה

את החבל ששלח לנו כדי שלא נטבע. לא בחרנו בחיים, לא צייתנו לתורה ולמצוות ובזה הסתכנו במוות – למרות כל זאת, יש הצלה – התשובה, ואפילו רק הרהור בה, יכול לתקן, יכול להשיב הכל. זהו חסד עצום שאין כדוגמתו, מתנה נפלאה שקיבלה האנושות מאת בוראה, הדרך שבה העולם יכול להיתקן.

התשובה היא בבסיסו של העולם, היא מאפשרת את קיומו, שאילולא היא – מיד כשהיה אדם חוטא – היה אובד, כפי שמורה מידת הדין. העולם ממשיך להתנהל ולהתקיים רק בזכות חסד התשובה.

עלינו להכיר תודה לבורא על התשובה, על מתנת החיים ששם בידינו, ולנצל אותה ככל האפשר, להכיר בקלותה, ולקיימה.